

Günay HACIYEVA

Bakı Dövlət Universitetinin Hüquq fakültəsinin
 “İnsan hüquqları və informasiya hüququ”
 UNESCO kafedrasının müəllimi
 agamirova-gadjieva@mail.ru

MƏHKUM QADINLARIN SOSIAL-DEMOQRAFİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: azadlıqdan məhrum etmə; məhkum qadınlar; penitensiar qanunvericilik; cəzaçəkmə müəssisələri; məhkum qadınların xarakteristikası; sosial-demoqrafik xüsusiyyətlər.

Key words: deprivation of liberty; convicted women; penitentiary legislation; penitentiary institutions; characteristics of convicted women; socio-demographic features.

Ключевые слова: лишение свободы; осужденные женщины; пенитенциарное законодательство; пенитенциарные учреждения; характеристика осужденных женщин; социально-демографические особенности.

Əgər sosial-demoqrafik xüsusiyyətlər üzərində dayanmasaq, azadlıqdan məhrum etmə cəzasına məhkum edilmiş qadınların hüquqi statusunun təhlili tam olmayacaq. Aydın ki, bunun təkcə nəzəri deyil, həm də praktiki əhəmiyyəti var. Şəxs haqqında əldə edilən məlumatlar gələcəkdə cinayətlərin törədilməsinin qarşısını almaq üçün ona ən uyğun təsir üsul və vasitələrini seçməyə imkan verir. Cinayətkarın şəxsiyyətinin öyrənilməsi cinayətkar davranışın elmi cəhətdən əsaslandırılmış profilaktikası üçün vacib və zəruri ilkin şərtidir. Şəxsiyyət ailə və məişət, istehsal və digər münasibət və əlaqələrin - onun yaşadığı, fəaliyyət göstərdiyi və formalaşdığı sosial mikromühitin konkret məzmunu ilə şərtlənən insanın həyat yolunu, varlığını əks etdirən fərdi unikal əlamətlərin və xüsusiyyətlərin təcəssümüdür”. Cəza məqsədlərinə yalnız həbsxanada cəza çəkən qadınlar haqqında etibarlı məlumat olduqda nail olmaq olar.

Bu işdə ümumi rejimli cəzaçəkmə müəssisələrində saxlanılan məhkum qadınlarla bağlı təqdim

olunan bəzi məlumatlar tədqiqat yolu ilə əldə edilmişdir. Yalnız tədqiqatların nəticələrini ümumi rejimli islah müəssisələrində cəza çəkən məhkumların sosioloji və kriminoloji xüsusiyyətlərinə dair məlumatlar ilə müqayisə etməklə son illərdə kontingentdə baş verən dəyişikliyin etibarlı təhlilini aparmaq mümkündür. Ümumi rejimli islah müəssisələrində cəza çəkən məhkum qadınlar üzərində araşdırma yaş, ailə vəziyyəti, uşaqlarının olması, təhsil, əmək fəaliyyəti, məhkum olunan qədər yaşayış yeri kimi xarakterizə edilən göstəricilər əsasında aparılır. Şəxsiyyətin mühüm xüsusiyyəti yaşdır, insanın təşəkkülü və formalaşması onunla bağlıdır. Yaş, əsasən, insanın fiziki vəziyyətini, onun ən yaxın ətrafını, maraqlarını müəyyən edir. Məlumdur ki, yaş xüsusiyyətləri təhsil ehtiyacına, ixtisasa yiyələnməyə, ailə yaratmaq imkanlarına təsir göstərir. Cəza çəkən yaş da mühüm əhəmiyyət kəsb edir: bu, təhsil məsələlərinin həllində, məhkumun işlə təmin olunmasında, tərbiyə işinin təşkilində və azadlığa hazırlaşma prosesində nəzərə alınmalıdır. Cəzaçəkmə müəssisəsində məhkum qadınların yaşı, ilk növbədə, məhkum qadının sağlamlıq vəziyyətinə, əmək qabiliyyətinə, ictimai faydalı əlaqələrinin olmasına təsir göstərir. Orta və yuxarı yaşda olan məhkum qadınlar gənclərdən fərqli olaraq böyük həyat təcrübəsinə, formalaşmış xarakterə malikdirlər, onların əməlləri çox vaxt düşünülmüş qərarların nəticəsidir. Gənclər impulsivlik, aqressivlik ilə xarakterizə olunur, həmişə öz hərəkətlərinin nəticələri haqqında aydın təsəvvürə malik deyillər. Yaşla şəxsiyyətin, maraqların, insanın ehtiyaclarının sosial formalaşması baş verir ki, bu da onun fəaliyyət formalarını bioloji yaşa bağlı dəyişikliklərdən daha çox müəyyən edir.

Cəzaçəkmə müəssisələrində cəza çəkən məhkum qadınların yaş həddinin öyrənilməsi zamanı əldə edilən nəticələrin təhlili bu kateqoriyadan olan azadlıqdan məhrum edilmiş şəxslərin əksəriyyətinin 25 yaşına çatmamış şəxslər qrupuna aid olduğunu təsdiq edir. Tədqiq olunan dövrdə gənclərin sayı 35,3% təşkil edir. Yaşı əlli beşdən yuxarı qadınlar ümumi rejimli islah müəssisələrində məhkumların ümumi sayının yalnız 1,9 faizini təşkil edir [6, s. 323]. Hələ 1923-cü ildə kriminoloq-tədqiqatçı H.H. Gedeonov qeyd edirdi: “Kişilər üçün ən təhlükəli yaş onun psixofiziki çiçəklənmə illəridir, o, maksimum güc və qətiyyətə çatır... Qadınlar üçün isə əksinə, ən təhlükəli ya onların tam təcrübəsiz olub başqasının təsirinə məruz qaldığı, ya da kriminal keçmişlə zəngin olan yetkin yaşdır...” [9, s. 19].

Ümumi rejimli cəzaçəkmə müəssisələrində məhkum olunmuş qadınlar arasında üstünlük təşkil edən yaş qrupu 18-29 yaş arasındadır. Bu, orta yaş fərqiində də özünü göstərir: qadınlar üçün 35,1 yaş, kişilər üçün 31,2 yaş. Məhkum qadınların orta yaşı çoxdan məhkum kişilərin orta yaşından xeyli yüksək olmuşdur. Məhkum qadınların bütün kontingentini götürsək, orta yaş göstəricisinin müqayisəli təhlili göstərir ki, o, nəinki azalmayıb, əksinə, 35,7-dən 36,9-a yüksəlib.

Araşdırmalar göstərir ki, qadınların cinayətkar fəaliyyətinin intensivliyi xüsusilə 30 yaşa qədər yüksək olur. Bu yaş şəxsiyyətin formalaşmasının başa çatması, insanın cəmiyyətdəki sosial rolunun müəyyənləşdirilməsi, ən mühüm həyat məsələlərinin həlli dövrünə uyğundur. 30 yaşdan sonra kriminal fəaliyyətin intensivliyi azalmağa başlayır, cinayətlər daha az baş verir. Bu tendensiya ümumilikdə sabitdir və məhkumların yaşının kifayət qədər sabit göstəricilərdən biri olması ilə izah olunur. Lakin digərlərindən daha çox əhəlinin yaş strukturundan asılıdır.

Azadlıqdan məhrum etmə cəzasına məhkum edilmiş qadınların “cavanlaşması” tendensiyası ilə əlaqədar olaraq, islah müəssisələrinin fəaliyyəti onların təhsil və ixtisas əldə etməsinə yönəldilməlidir. Məhkumların qohumları ilə ictimai faydalı əlaqələrinin bərpası və saxlanması, ictimaiyyətin, dini qurumların nümayəndələrinin tərbiyə prosesinə cəlb edilməsi, məhkum qadın-

ların azadlığa buraxılmasına hazırlıq və gələcək sosial reabilitasiya proqramlarının işlənilib hazırlanması istiqamətində görülən işlər böyük əhəmiyyət kəsb edir. Məhkum qadınların sosial-demografik xüsusiyyətlərinin mühüm komponenti ailə vəziyyəti haqqında məlumatdır. Ailə insan üçün ənənəvi dəyərdir və məhkum qadınların ailəsinin və uşaqlarının olması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir ki, bu, azadlıqdan məhrum etmə yerlərində cəza çəkdiyi müddətdə həm mənəvi, həm də maddi dəstəkdir. cəza çəkəndən sonra sosial uyğunlaşmanı tezləşdirir. Hüquq ədəbiyyatında ailənin məhkumların islahında xüsusi rolu dəfələrlə qeyd edilmişdir, çünki ailə əksər hallarda kindirici, antikriminogen amil kimi çıxış edə bilər [8, s. 12]. Beləliklə, məhkum qadınların ailə vəziyyəti onların şəxsiyyətini öyrənmək üçün maraq doğurur.

Onlarla fərdi tərbiyə işləri apararkən ictimai faydalı əlaqələrin qorunması böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bir qayda olaraq, ailəsi olan məhkum qadınlar öz davranışları ilə əlavə görüş, gələcəkdə isə vaxtından əvvəl cəzadan azad olmaq hüququ qazanmağa çalışırlar. Qadın islah müəssisələrində aparılan araşdırmanın nəticələri göstərdi ki, işlə təmin olunan qadınlar vicdanla işləyir, ailəni mümkün qədər maddi təmin etməyə çalışır, cəza çəkmənin müəyyən edilmiş qaydasına əməl edir, özfəaliyyət təşkilatlarının işində fəal iştirak edir. Məhkum qadınların azadlığa hazırlanmasında və onların sosial reabilitasiyası zamanı ailənin olması xüsusilə vacibdir, çünki ailə cəza çəkəndən sonra təcridin mövcud mənfi nəticələrini yumşalda bilər. Ailə vəziyyəti, ailənin dağılması və ya saxlanması tendensiyası haqqında mövcud məlumatlar məhkum qadınlarla tərbiyə işinin, o cümlədən konkret şəxslə fərdi tərbiyə işinin forma və üsullarının seçilməsində əhəmiyyətli ola bilər. Beləliklə, psixoloqlar qeyd edirlər ki, əksər hallarda qadınlar ailədən ayrılmağı daha güclü yaşayır və qadınların psixi vəziyyətləri kompleksi daha zəngin və özünəməxsusdur, daxili həyəcan kişilərə nisbətən onlara daha dərin təsir göstərir.

Ailəsi cəza çəkdiyi müddətdə qalan məhkumun azadlıqda həyatının təşkili ilə bağlı çətinlikləri daha az olur. Cəzasını çəkəndən sonra ailə-

sinə qayıtmaq imkanı olan qadınların cinayət törətmə ehtimalı azdır, onlar vicdanla işləyir, ailələrinə kömək edir, qazanclarının bir hissəsini göndərirlər.

Praktik psixoloqların ailələrin dağılmasının qarşısını almaq üçün islah müəssisələrinin rəhbərliyinə ailələri olan məhkum qadınlara daha çox sayda uzunmüddətli görüşlərə icazə vermək hüququnun verilməsinin məqsədəuyğun olması ilə bağlı fikirləri diqqətəlayiqdir. Bu, ailə münasibətlərinin möhkəmlənməsinə və ailələrin dağılmasını müəyyən dərəcədə daha da azaltmağa kömək edəcək nümunəvi davranışa görə kifayət qədər əhəmiyyətli mükafatdır. Bu məsələ ilə bağlı həm ilk dəfə məhkum olunmuş, həm də dəfələrlə məhkum olunmuş qadınların şəxsi işlərini öyrənərək, sorğu keçirərək ümumi rejimli cəzaçəkmə müəssisələrində araşdırma apardıq.

Azadlıqdan məhrum etmə faktı ilə məhkum ailəsindən ayrılır ki, bu da təyin olunan cəzanın uzun olması halında xüsusilə nəzərə çarpır. Lakin buna baxmayaraq, ailə məhkumun həyatında mühüm rol oynamaqda davam edir. Üstəlik, cəza çəkənlərin çoxu ailənin onlar üçün nə qədər vacib olduğunu islah müəssisəsində hiss etdiklərini izah etmişdir.

Ailələri saxlanmış qadınları xarakterizə edən göstəricilərin təhlili belə nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, ən böyük nisbət 30-49 yaş arasındadır. Müsbət haldır ki, demək olar ki, bütün yaş qruplarında nikahda olan və ailəsini saxlayan məhkum qadınların nisbəti ailələri dağılmış qadınlardan üstündür.

Gənc qadınların ailə vəziyyətinin təhlilində onların uşaqlarının olması faktının əhəmiyyəti az deyil. İki və ya daha çox uşağı olan gənc qadınların, demək olar ki, yarısının (48%) cəza çəkdiyi müddətdə ailələrinin dağılması faktı həyəcan doğurur. Bir uşağı olan qadınların 32,8%-i üçün ailənin dağılması həm də onların cəmiyyətdən təcrid olunması ilə əlaqədardır, bu müddət ərzində uşaqların əksəriyyəti uşaq evlərində və internat məktəblərində olur və ya qohumlarının himayəsində böyüyür. Nəticədə bu uşaqlar ailədən uzaqlaşır, anaları ilə emosional təmasdan məhrum edilir və bütün bunlar onlarda inamsızlıq vəziyyətinin, sonradan cinayətkar davranışda ifadə

oluna bilən sosial müəyyənliklə bağlı narahatlığın formalaşmasına təkan verə bilər. Beləliklə, sosial təcrid təkcə gənc qadınların özlərinə deyil, uşaqlarına da mənfi təsir göstərir.

Ailə vəziyyəti məsələsinin tədqiqi ilə qadınların məhkum olunmazdan əvvəl daimi yaşayış yeri məsələsi bir-biri ilə bağlıdır. L.İ. Razbirinin fikrincə, Konstitusiya Məhkəməsi tərəfindən məhkumların yaşayış sahəsi hüququnun tanınması bu kateqoriyadan olan şəxslər üçün mənzilin qorunmasına müsbət təsir göstərmişdir [10, s. 122]. Məhkum qadınların daimi yaşayış yerinin olması faktı qadınların cəzasını çəkdikdən sonra yenidən sosiallaşması üçün çox vacibdir, çünki azadlığa çıxdıqdan sonra yaranan çətinliklərin əksəriyyəti mənzil çatışmazlığı və sosial faydalı əlaqələrin itirilməsi ilə bağlıdır.

Sorğunun məlumatlarından göründüyü kimi, ümumi rejimli cəzaçəkmə müəssisələrində saxlanılan məhkum qadınların əksəriyyətinin daimi yaşayış yeri və orada yaşamaq hüququ var. Məhkumlar üçün daimi yaşayış yerinin olması onların azadlığa hazırlaşdıqları dövrdə yaşayış yerinin olmaması və sosial faydalı əlaqələrin itirilməsi zamanı mütləq yaranan məişət problemlərini vaxtında həll etməyə imkan verir.

Qeyd edək ki, məhkumun yaşayış sahəsini qorumaq hüququ ilə bağlı qanunvericilikdə dəyişikliklərin həyata keçirilməsi residiv problemini aradan qaldırmayacaq, çünki bu dəyişikliklər məhkumların, o cümlədən məhkum qadınların yalnız kiçik bir hissəsinə təsir edəcək. Məhkumların daimi yaşayış yerinin olmaması kimi kriminogen faktorun zərərsizləşdirilməsinə yönəlmiş təsirli tədbirlərin görülməsi məsələsi daha aktualdır, xüsusən də məhkum qadınlar arasında belə şəxslərin xüsusi çəkisi artmaqdadır.

Məhkumların daimi yaşayış yerinin olmaması mənfi haldır və çox vaxt avaralıq, dilənçilik və digər qanunsuz hərəkətlərə səbəb olur. Belə məhkumların azadlığa hazırlanması, habelə onların iş və məişət şəraiti xeyli çətinliklər yaradır və islah müəssisələrinin rəhbərliyindən böyük səylər tələb edir. Bu baxımdan, fikrimizcə, bəzi kateqoriyalardan olan məhkum qadınların yaşayış məntəqəsindəki islah müəssisəsinə köçürülməsi, habelə məcburi əməyə cəlb olunmaqla cəza çək-

məkdən şərti olaraq azad edilməsi faydalıdır, onlar bu yolla lazımi həyati vərdişlər, özünə inam əldə edə bilirlər.

Çoxsaylı tədqiqatlar göstərir ki, təhsil səviyyəsi ümumən insanın, xüsusən də məhkumun şəxsiyyətinin vacib xüsusiyyətidir. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası (maddə 42) hər kəsin pulsuz ümumi və orta təhsil hüququnu təsbit edir. Əsas ümumi təhsilin icbari olması haqqında konstitusiya müddəası da prinsipial əhəmiyyət kəsb edir. Ümumiyyətlə, AR Konstitusiyasının 42-ci maddəsində hüquq və vəzifə münasibətləri ilə bağlı klassik tezis aydın şəkildə göstərilir. Hər kəsin əsas ümumi təhsil almaq hüququ deyil, həm də vəzifəsi mövcuddur. Təhsil sahəsində əsas münasibətlər iki qanunvericilik aktı – “Təhsil haqqında” Azərbaycan Respublikasının 2009-cu il 19 iyun tarixli 833-III Q nömrəli Qanunu və “Ümumi təhsil haqqında” Azərbaycan Respublikasının 2019-cu il 29 mart tarixi 1532-VQ nömrəli Qanunu ilə tənzimlənir [2],[3].

Yüksək təhsil səviyyəsi davranışa təsir edir, antikriminogen faktor kimi çıxış edir və insanın təhsili nə qədər yüksək olarsa, cinayət törətmək ehtimalı da bir o qədər az olur.

Aparılan araşdırmalar göstərir ki, təhsilin səviyyəsi ilə cəmiyyətdəki kriminal vəziyyət arasında sıx əlaqə var. Belə ki, Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyinin məlumatları göstərir ki, islah müəssisəsində məhkum qadınların 1,9%-dən az hissəsi ali təhsillidir. Yüksək səviyyəli təhsil insana hərəkətlərinin nəticələrini qiymətləndirməyə, sosial cəhətdən təsdiqlənmiş ehtiyacları inkişaf etdirməyə və onları təmin etmək üçün qanuna tabe olan yolları tapmağa kömək edir [12].

Beləliklə, bu nəticəyə gəlmək olar ki, ali təhsilli şəxslər daha az cinayət törədir və buna görə də ümumi rejimli islah müəssisələrində cəza çəkən belə məhkumların kateqoriyası azdır. Cəzaçəkmə müəssisələrində təhsil imkanlarının təmin edilməsi Məhbuslarla rəftarın Standart Minimum Qaydalarında öz əksini tapmışdır [4, s. 257]. Mövcud cinayət qanunvericiliyi (Cəzaların İcrası Haqqında Azərbaycan Respublikasının 2000-ci il 14 iyul tarixli Məcəlləsinin 100-cü maddəsi) hər bir vətəndaşın Azərbaycan Respublikası

Konstitusiyasının 42-ci maddəsi ilə təsbit olunmuş təhsil hüququnu müəyyən edir [1]. Penitensiar qanunvericiliklə məhkumların islah edilməsinin əsas vasitələrinə ümumi təhsilin alınması aid edilir.

Peşə məhkumların xüsusiyyətlərinin mühüm göstəricisidir. Məlumdur ki, məhkum qadının hələ azad ikən seçdiyi əmək vərdişinin böyük tərbiyəvi əhəmiyyəti vardır. Həbsdən əvvəl keçirilən məşğələlər həm də məhkumların maraqları ilə yanaşı, onların bacarıqlarını öyrənmək imkanı verir. Belə ki, İ.V. Şmarov məhkumun əməyə münasibəti ilə cəza çəkmə prosesində davranışı, iş təcrübəsi və peşə hazırlığının səviyyəsi arasında kifayət qədər aydın əlaqəni qeyd edir. İş stajı nə qədər uzun olarsa və peşə hazırlığının səviyyəsi nə qədər yüksək olarsa, o, özünü bir o qədər yaxşı aparır, iş daha vicdanla yanaşır. Məlumatların təhlili məhkumların əməyindən istifadənin əhəmiyyətli dərəcədə azaldığını göstərir, halbuki cəza çəkən şəxslərə islahedici təsirin təmin edilməsində əməyin böyük əhəmiyyəti var. Digər tərəfdən, işsizlik, işləmək istəməmək, qanuni gəlir mənbələrinin olmaması həmişə kriminogen faktor kimi çıxış edir.

2019-cu il üzrə məhkumların sayı, yerdəyişməsi və tərkibinə dair statistik hesabatla əsasən məlum olur ki, məhkumların ümumi sayının 60,7 faizi məhkum olunana qədər işləməyib və oxumayıb, məhkum qadınlar arasında isə bu kateqoriya 79 faiz təşkil edir. Bu rəqəm əvvəlki illərlə müqayisədə kifayət qədər yüksəkdir. Bundan başqa, yaş və fəaliyyət növünün nisbətini xarakterizə edən məlumatları təhlil edərkən qeyd etmək olar ki, konkret peşəsi olmayan insanlar arasında ən böyük qrup 20-49 yaş arası qadınlardır (bütün qadınların 87,7%-i həbsdən əvvəl konkret peşəyə malik olmayıb).

Ümumi rejimli islah müəssisələrində cəza çəkən məhkum qadınların sosial-demoqrafik xüsusiyyətləri ilə bağlı aparılan araşdırmalar cəmiyyətdə gedən prosesləri əks etdirir. Məhkumların təhsil səviyyəsinin aşağı düşməsi, onlar arasında cinayət törətdiyi vaxt işləməyən və oxumayanların xüsusi çəkisinin xeyli artması, məhkumların “cavanlaşması” cəmiyyətimizdəki həyat həqiqətləri, cinayətlərin qarşısının alınması sahəsində

dövlətin rolunun aşağı olmasının fəsadlarıdır. Fikrimizcə, cəzaçəkmə müəssisəsinin müdiriyyəti məhkumlarla, o cümlədən ayrı-ayrı şəxslərlə tərbiyə işlərini daha səmərəli həyata keçirməli, onları məktəbə cəlb etməklə, o cümlədən distant təhsil vasitəsilə onların təhsil səviyyəsini yüksəltməli, islah müəssisələrində peşə hazırlığını inkişaf etdirməlidir ki, hər bir məhkum öz ixtisasına malik olsun. Sosial-demoqrafik xüsusiyyətləri bilmək bu kateqoriyadan olan məhkumlarla, o cümlədən fərdi qaydada daha səmərəli tərbiyə işinə imkan verir.

Ümumi rejimli cəzaçəkmə müəssisələrində qadınlar tərəfindən törədilən cinayətlərin növlərinin təhlili təkcə müəyyən cinayətlərin yayılması və ağırlığı baxımından məhkumların tərkibini qiymətləndirməyə deyil, həm də ötən illərin müvafiq göstəriciləri ilə müqayisə edərək, müəyyən cinayətlərin azalması və ya artması istiqamətində mövcud tendensiyaları müəyyən etməyə imkan verir. Bu məlumatların öyrənilməsi qadın islah müəssisələrində penitensiar siyasət, maarifləndirmə və profilaktik işlərin aparılmasını tənzimləməyə imkan yaradır.

Adam öldürməyə görə cəza çəkən qadınların nisbətinin ardıcıl artması artıq davamlı və çox əlverişsiz tendensiyanın sübutudur. Adam öldürmə təhlükəli zorakı cinayət olduğundan, onun qadınlar tərəfindən törədilməsinin sayının artması qadın cinayətlərinin strukturunda ən mənfi dəyişikliklərdən biri, zorakılığın üstünlük təşkil etmədiyi ənənəvi “qadın” cinayətlərindən uzaqlaşma kimi qəbul edilməlidir.

Xüsusilə ağır cinayətlər kateqoriyasının müqayisəli təhlili göstərdi ki, burada əsas hissəni daha yetkin yaşda olan 30 yaşdan 49 yaşa qədər qadınlar təşkil edir, halbuki az ağır cinayətlərdə bundan fərqli olaraq 20 yaşdan 39 yaşa qədər olan qadınlar üstünlük təşkil edir. Üstəlik, yaşı 55-60 və yuxarı olan qadınlar ümumiyyətlə ağır cinayət törətmirlər. Məlumatlar belə qənaətə gəlməyə imkan verir ki, yaş artdıqca ağır və orta ağır cinayətlərin nisbəti azalır.

Məhkum qadınların xarakteristikası üçün residiv – təkrar cinayət məsələsi çox əhəmiyyətli görünür. Bu göstəricinin əhəmiyyəti təkcə məhkumun ictimai təhlükəliliyini qiymətləndirməyə

deyil, həm də islah müəssisəsinin növünü müəyyən etməyə imkan verir. Profilaktik işin təşkili üçün məhkumların keçmişdə törətdikləri cinayət əməlləri haqqında daha ətraflı məlumatların verilməsi prinsiplial əhəmiyyət kəsb edir. Ümumi rejimli islah müəssisələrində cəza çəkən qadınlar arasında residiv cinayətlərinin vəziyyəti ilə bağlı dolğun təsəvvür əldə etmək üçün əvvəllər azadlıqdan məhrum etmə cəzasına məhkum edilmiş qadınların şəxsi işlərini öyrəndik. Diqqət, ilk növbədə, əvvəlki tədqiqatların nəticələri ilə müqayisədə həm ilk dəfə cinayət törədənlərin, həm də residivistlərin nisbətində dəyişməyə yönəldildi. Təkrar cinayət törədənlərin nisbəti 3,9% təşkil edir. Üç dəfə məhkum olunmuş qadınların göstəriciləri demək olar ki, dəyişməz qalıb. Təbii ki, dörd və ya daha çox məhkumluğu olan residivistlərin nisbətində kəskin şəkildə azalması müsbət haldır.

Tədqiqat məlumatlarının müqayisəli təhlili nəticəsində müxtəlif cəza müddətləri üzrə məhkum olunmuş qadınların qrupları arasında fərqlər müəyyən edilmişdir. Cəzaçəkmə müəssisəsində cəza çəkən demək olar ki, hər dördüncü qadın üç ilə qədər həbs cəzasına məhkum edilib, on il əvvəl isə, demək olar ki, hər ikinci qadın bu müddətə məhkum edilmişdi. Üç ildən beş ilədək müddətə azadlıqdan məhrum etmə cəzasına məhkum edilmiş qadınların xüsusi çəkisi 30,7 faizdən 36,1 faizə yüksəlib.

Bir ildən beş ilə qədər həbs cəzası çəkən qadınların nisbəti azalsa da, daha uzun müddətə azadlıqdan məhrum edilənlərin sayı xeyli çoxdur. Belə ki, 5 ildən 10 ilədək müddətə azadlıqdan məhrum etmə cəzasına məhkum edilmiş şəxslərin xüsusi çəkisi 23,1%-dən 37,9%-ə, yəni 14,7% yüksəlib, 10 ildən artıq müddətə azadlıqdan məhrum edilənlərin xüsusi çəkisi isə 3%-dən 2,6%-ə qədər azalmaqla demək olar ki, eyni səviyyədə qalıb.

Azadlıqdan məhrum etmə növündə cəzaya məhkum edilmiş məhkumların şəxsiyyətinin təhlilinə onların sağlamlıq vəziyyətinin öyrənilməsi də daxil edilməlidir. İlk növbədə, yoluxucu xəstəliklərdən əziyyət çəkən və ya stasionar müalicəyə ehtiyacı olan məhkumların xüsusi tibb müəssisələrinə göndərilməsi zəruridir.

Azadlıqdan məhrum etmə cəzasına məhkum edilmiş qadının cəza çəkdiyi müddətdə psixi stereotiplər, sosial əlaqələr kişilərə nisbətən daha tez məhv olur. Araşdırmalar göstərir ki, törədilmiş cinayətlər kişidən daha çox qadına təsir edir. O, cinayət fəaliyyətinin ətalətini daha ləng aradan qaldırır, yenidən sosiallaşma prosesinə qoşulmaq daha çətin və mürəkkəbdir [11, s. 72]. Son illər azadlıqdan məhrum etmə yerlərində cəza çəkən qadınlarda psixi pozuntularla bağlı araşdırmalar gender amili nəzərə alınmaqla aparılır, qadınlar tərəfindən törədilən hüquqpozmaların klinik, bioloji və sosial prediktorlarının axtarışı aparılır. Qadınlar şəxsi, intim, ailə xarakterli hisslərlə əlaqəli psixogen amillərə xüsusi həssaslıqla xarakterizə olunur. Eyni zamanda, bu günə qədər ədəbiyyatda psixi patologiyanın təbiəti, yayılması və şiddəti, qadınların azadlıqdan məhrum etmə yerlərində qalmasının sosial, psixoloji və psixiatrik aspektləri haqqında elmi tədqiqatlara dair kifayət qədər dərc edilmiş məlumat yoxdur.

Qadınların əsas psixofizioloji xüsusiyyəti həssaslıq, təəssürat və emosional ləbilikdə özünü göstərən sinir sisteminin təşkilinin incəliyi və plastikliyidir. Eyni zamanda, qadınların sinir sisteminin təşkilinin incəliyi də, məsələn, alkoqolun təsiri altında şəxsiyyətin daha intensiv parçalanmasına səbəb olan daha güclü məhvə kömək edir (M.X. Qonopolski - 1981). Bu, təkcə qadınların sosial dəyərlərə münasibətində deyil, həm də azadlıqdan məhrum etmə yerlərində islah tədbirlərinin səmərəliliyində özünü göstərir [7, s. 379]. Mövcud cəza qanunvericiliyində cəzaçəkmənin mütərəqqi sistemi onun şərtlərinin tədricən yüngülləşdirilməsinin mümkünlüyünü nəzərdə tutur. Məsələn, indi bütün kateqoriyalardan olan məhkumlar üçün şərti olaraq vaxtından əvvəl azad edilmə və cəzanın bir hissəsinin daha yüngül cəza növü ilə əvəz edilməsi imkanı var. Fikrimizcə, bu, cəzanın icrası və tərbiyə işinin təşkili təcrübəsində mühüm əhəmiyyət kəsb edən məhkumların islah prosesini və onların qanuna tabe olan davranışını stimullaşdırır. İslah müəssisələrində güzəştlər sistemi mövcuddur və onların qanuna tabe olan davranışlarını təşviq etmək, onlarda məsuliyyət hissi, islahə maraq və rəhbər-

liklə əməkdaşlıq etmək, şərti azad olmaq arzusu formalaşdırmaq üçün cəzaçəkmə müəssisələrində müxtəlif kateqoriyalardan olan məhkumlarla rəftarın müxtəlif üsulları hazırlanır.

Məhkumların cəzadan şərti olaraq vaxtından əvvəl azad edilməsi institutundan istifadə cəzaçəkmə qanunvericiliyinin azadlıqdan məhrum etmə növündə cəzaya məhkum edilmiş məhkumlara cəza çəkmə şəraitinin dəyişdirilməsi ilə bağlı müddələrdən praktikada səmərəli istifadə etməyə, məhkumları ictimai faydalı əməyə daha fəal cəlb etməyə, təhsil almaq və özfəaliyyət təşkilatlarının işində iştirak etməyə imkan yaradır.

Məhkumların şəxsiyyətinin öyrənilməsi prosesi çox mürəkkəbdir və bununla bağlı qruplaşdırılmış əlamətlərə görə xarakteristikasını təqdim edirik. Belə ki, cəzaların icrasının xarakteristikası məhkumların cəzanın çəkilməsi prosesinə, əsas islah vasitələrinə: cəzanın çəkilməsinin müəyyən edilmiş qaydasına; əməyə; təlimə; həvəskar təşkilatların işində iştiraka münasibətini səciyyələndirən əlamətlər qrupudur:

Azərbaycan Respublikası Cəzaların icrası Məcəlləsinin ümumi rejimli islah müəssisələrinə dair 100-cü maddəsinə əsasən, məhkumların əhəmiyyətli hissəsi əsas ümumi təhsil almağa borcludurlar. Bu vəzifə məhkumlara tərbiyəvi təsir göstərməklə sıx bağlıdır. Deməli, məktəbdə təhsil almaq şəxsiyyətin müsbət yönümlülüyünün mühüm göstəricisi hesab olunur ki, bu da həvəsləndirmə tədbirləri tətbiq edilərkən, cəzanın çəkilməsi üçün daha yüngül şəraitə keçirilərkən, cəza çəkməkdən şərti olaraq vaxtından əvvəl azad edilmə və ya cəzanın çəkilməmiş hissəsinin daha yüngül cəza növü ilə əvəz edilməsi barədə qərar qəbul edilərkən nəzərə alınır. Araşdırmamızın məlumatları əsasında məlum olur ki, qadın islah müəssisələrində məhkum qadınların 12,6 faizi məktəbdə, 6,8 faizi isə peşə təhsili sisteminə təhsil alır. Belə ki, cəza çəkən qadınların 19,4 faizi təhsil səviyyəsini artırır [5, s. 115]. Məhkumların ictimai fəallığı, kollektivin həyatında iştirak etmək istəyi islah müəssisələrində cəza çəkən şəxslərin tərbiyə işinin təşkilində müsbət məqamdır. Məhkumların özfəaliyyət təşkilatlarının işində iştirakı islah müəssisəsində tərbiyə işinin vəziyyətini müəyyən edən kateqoriyadır.

Cəzaların icrası qanunvericiliyi iki prinsiplial mühüm müddəadan ibarətdir. Birincisi, həvəsləndirmə tədbirləri, cəzalar tətbiq edilərkən, onların islah dərəcəsi müəyyən edilərkən məhkumların tərbiyə işlərində iştirakı nəzərə alınır. Bu prinsip azadlıqdan məhrum edilmiş şəxsləri davamlı tərbiyə işində fəal iştirak etməyə sövq edir. İkincisi, şəxsin fərdi xüsusiyyətlərini, törədilmiş cinayətlərin xarakteri və şəraitini nəzərə almaqla tərbiyə işlərini həyata keçirməyə sövq edir. Beləliklə, təhsil fəaliyyətinin fərdiləşdirilməsi prinsipi möhkəmlənir ki, bu da onların səmərəliliyini artırır. Yeni penitensiar qanunvericiliyin tətbiqi ilə özfəaliyyət təşkilatlarının işində fəal iştirak edən məhkum qadınların xüsusi çəkisi artmışdır.

Beləliklə, cəzaların icrasının xarakteristikası məhkum qadının cəzanın çəkilməsi prosesinə və əsas islah vasitələrinə münasibətini əks etdirir. Özfəaliyyət təşkilatlarının işində iştirak xarakteristikasının digər müsbət göstəriciləri ilə birlikdə məhkumların cəza çəkmə şəraitinin yaxşılaşdırılmasında, şərti olaraq vaxtından əvvəl azad edilməsində və hüquqi statusunu genişləndirən digər növ güzəştlərdə qanuni maraqlarını həyata keçirməyə imkan verir.

Cəzaçəkmə müəssisələrində cəza çəkən məhkum qadınların əksəriyyəti 25 yaşa qədər olan yaş qrupuna aiddir. Məhkum qadınların “cavanlaşması” tendensiyası ilə əlaqədar olaraq islah müəssisələrinin fəaliyyəti onların təhsil və ixtisas əldə etməsinə yönəldilməlidir. Qadınların ailə vəziyyəti uzun illərdir ki, demək olar ki, dəyişməz qalıb. Onların 70%-dən çoxu subaydır, yəni islah müəssisəsində cəza çəkdiyi müddətdə

hər ikinci ailə dağılır. Beləliklə, məhkum qadınlar arasında ailələrin dağılmasının sayının artması tendensiyası müşahidə olunur. Praktiki psixoloqların ailələrin dağılmasının qarşısını almaq üçün islah müəssisələrinin rəhbərliyinə ailəli və azyaşlı uşaqları olan məhkum qadınlara daha çox görüşə icazə vermək hüququnun verilməsinin məqsədəuyğun olması ilə bağlı fikirləri diqqətəlayiqdir. Nümunəvi davranışa görə verilən bu mükafat ailə münasibətlərinin möhkəmlənməsinə və ailənin dağılmasını müəyyən dərəcədə azaltmağa kömək edəcək.

Adam öldürməyə görə cəza çəkən qadınların nisbətində ardıcıl artması artıq davamlı və çox əlverişsiz tendensiyadan xəbər verir və onların qadınlar tərəfindən törədilmiş bütün cinayətlər arasında artımı qadın cinayətlərinin strukturunda ən mənfi dəyişikliklərdən biri kimi qəbul edilməlidir. Xüsusilə ağır cinayətlər kateqoriyasının müqayisəli təhlili belə nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, qadınların yaşının artması ilə ağır cinayətlərin və orta ağır cinayətlərin nisbəti azalır.

Tərbiyə işində differensial yanaşmanın həyata keçirilməsi yalnız məhkumların həm elmi, həm də praktiki işçiləri maraqlandıran sosioloji və kriminoloji xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi və dərinlən təhlili ilə mümkündür. Əldə edilən məlumatlar məhkumların islah vasitələrindən daha səmərəli istifadə edilməsinə dair tövsiyələr hazırlamağa, qadın islah müəssisələrində azadlıqdan məhrum etmə cəzalarının icrasını və çəkilməsini tənzimləyən qanunvericiliyin dəyişdirilməsi ilə bağlı təkliflər irəli sürməyə imkan verir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. “Azərbaycan Respublikasının Cəzaların İcrası Məcəlləsi” (Azərbaycan Respublikasının 14 iyul 2000-ci il tarixli 908-IQ nömrəli Qanunu ilə təsdiq edilmişdir), (19.05.2020-ci il tarixindəki dəyişikliklər və əlavələr ilə).
2. “Təhsil haqqında” Azərbaycan Respublikasının 2009-cu il 19 iyun tarixli 833-III Q nömrəli Qanunu.
3. “Ümumi təhsil haqqında” Azərbaycan Respublikasının 2019-cu il 29 mart tarixi 1532-VQ nömrəli Qanunu.
4. Əliyev Ə.İ. İnsan hüquqları: Dərslük. Bakı: Nurlar, 2019, 257 s.
5. Qadınlara qarşı ayrı-seçkiliyin ləğv edilməsi üzrə Komitənin Ümumi Tövsiyələrinin Seçmə Topplusu. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İnsan Hüquqları üzrə Ali Komissarlığı, Bakı, 2018, 115 s.

6. Human Rights in the Global Information Society (Information Revolution and Global Politics). Edited by Rikke Frank Jorgensen, London: The MIT Press Cambridge, Massachusetts, 2006, 323 p.
7. J.S.Peters, Andrea Wolper. Women's Rights, Human Rights: International Feminist Perspectives. 1st Edition, Routledge, 1994, 379 p.
8. Бородин С.В. Осужденные за преступления против личности. - М., 1973. - С. 12;
9. Волкова Т. Изучение личности осужденного // Преступление и наказание. - 2005. - № 12. - С. 19.
10. Разбирин Л.И. Исполнение наказания в отношении осужденных женщин в исправительных учреждениях общего режима (правовой и криминологический аспекты): дис. канд. юрид. наук. - Рязань: РИПЭ МВД РФ, 1999. - С. 122.
11. Сундууров Ф.Р. Социально-психологические и правовые аспекты исправления и перевоспитания правонарушителей. - Казань, 1976. - С. 72.
12. Тюгаева Н.А. Система воспитательной работы педагогического коллектива общеобразовательной школы при ИТУ // Система воспитательной работы с осужденными к лишению свободы. Сборник научных трудов. - Рязань: РВИИ МВД

Gunay Hajiyeva

Socio-demographic characteristics of convicted women

The analysis of the legal status of women sentenced to imprisonment will not be complete if we do not focus on socio-demographic features. Obviously, this has not only theoretical, but also practical significance. The information obtained about a person allows you to choose the most appropriate methods and means of influencing him to prevent the commission of crimes in the future. The study of the criminal's identity is an important and necessary prerequisite for the scientifically based prevention of criminal behavior. Personality is the embodiment of personal unique features and properties that reflect a person's life path, his being conditioned by the specific content of family, household, industrial and other relationships and relationships- the social microenvironment in which he lives, functions and is formed." The goals of punishment can be achieved only if there is reliable information about women serving sentences in prison.

Гюнай Гаджиева

Социально-демографические особенности женщин-заклученных

Анализ правового статуса женщин, осужденных к лишению свободы, не будет полным, если мы не остановимся на социально-демографических особенностях. Очевидно, что это имеет не только теоретическое, но и практическое значение. Полученные сведения о человеке позволяют выбрать наиболее подходящие методы и средства воздействия на него для предотвращения совершения преступлений в будущем. Изучение личности преступника является важной и необходимой предпосылкой научно обоснованной профилактики преступного поведения. Личность - это воплощение личностных уникальных признаков и свойств, отражающих жизненный путь человека, его бытие, обусловленное конкретным содержанием семейно-бытовых, производственных и других отношений и отношений-социальной микросреды, в которой он живет, функционирует и формируется". Цели наказания могут быть достигнуты только при наличии достоверной информации о женщинах, отбывающих наказание в местах лишения свободы.